

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات Module Detail	
مضمون کا نام Subject Name	اردو Urdu
کورس کا نام Course Name	اردو رسم الخط کی آموزش Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان Module Name/Title	حروف تہجی (ن — ے) Huruf-e-Tahajji (ن — ے)
ماڈیول آئی ڈی Module ID	HFT-N-Y_06_E
کلیدی الفاظ Keywords	ن و ہ ے ی

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار Role	نام Name	ادارہ Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر Course Coordinators	پروفیسر محمد فاروق انصاری Prof. Mohd. Faruq Ansari پروفیسر دیوان حنان خان Prof. Diwan Hannan Khan	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi
کورس ایڈمنسٹریٹر Course Administrator	ڈاکٹر عبدالرحمن Dr. Abdur Rahman ڈاکٹر امتیاز احمد Dr. Imtiyaz Ahmad	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi

मोडीयूल-6

हुरुफ़े-तहज्जी (ع – ن)

फेहरिस्त

1	Taaaruf	3
2	Maqaasid	3
3	Noon kee tadarees	3
4	Wao kee tadarees	8
5	he kee tadarees	10
6	Do chashmeek he kee tadarees	11
7	Hamza kee tadarees.....	11
8	Ya Ya Kee Tadarees	13
9	khulaasa.....	16

1 Taaaruf

Aadaab. Azeez dosto

Pichhale kae modeeyool mein aap, be, pe, te, te, se, jeem, che, he, khe, daal, daal, ze, re, de, ze, seen, sheen, sva, da, jvaahad, toe, zoe, eain, gain, phe, qaaph, kaaf, gaaph, laam aur meem hurooph ke baare mein maaloomaat haasil kar chuke hain. Is modeeyool mein ham isee silasile ko aage badhaate hue noon, vaav he, do chashmees he, hamzaal, ye aur ye huroof ke baare mein maaloomaat haasil karenge. Saath hee aapako un kee mukammal shakl, unake naam, aavaazen aur likhane mein unakee tarakeeben ya badalee huee shaklen jinhen ham elogaraafas kahate hain sikhaee jaengee, yaanee huroof ke tarakeeben shaklon ko aapas mein ya mufarad huroof ke saath ibatedaee, daramiyaanee aur aakhiree haalaton mein jodane ya milaane ke tareeqe bhee batae jaainge

2 Maqaasid

Is modeeyool ke mutaale ke baad aap

1. Noon, hamjaae do chashmeep he, he, hamzaakh, ye ore huroof kee shaklon se vaaqif ho jaenge
2. Un huroof ke naamon aur unakee aavaazon se bhee vaaqif hongee
3. Likhane mein unakee tarakeeben ya badalee huee shaklon aur unakee istaama bhee vaaqif ho sakenge

3 Noon kee tadarees

Aaeee sabase pahale ham haraf na ke baare mein guftagu karen. Noon is harf ka naam hai aur is kee aavaaz na ada hotee hai. Is kee shakl neem daayare daaman numa hotee hai. Ye dekhie

Aapane gaur kya hoga us kee banaavat gol katoree numa hai aur daramiyaan mein ek nuqta hai Misaal ke taur par

Graafiks: ﴿ noon N/na ﴿ Noon-gunna aadhee aavaaz nasal sound

Aapane dekha ki noon kee banaavat kaisee hotee hai. Noon kee jab pooree aavaaz hotee hai to nuqte ke saath likhee jaatee hai aur aadhee aavaaz hotee hai to bagair nuqte ke likhee jaatee hai. Kabhee kabhee noon-gunna lafz ke daramiyaan mein bhee aata hai. Aisee soorat mein ham nuqta lagaate hain taaki "noon" kee aavaaz kee pahachaan ho sake lekin padhane mein aadhee aavaaz hee nikaalate hain. Doosare harf kee tarah noon kee bhee chhotee shakl (small form) hotee hai aur ek shosha (hook) ke oopar nuqta lagaaya jaata hai. Ye harf doosare tamaam huroof ke saath milaan (attachhment) karata hai. Is kee is shakl ko dekhien

Noon (﴿)

Dosto yaad keejie be ke khaanadaan ke huroof mein ek shosha hee hota hai aur nuqte kee tabadeelee se aavaaz badalatee rahatee hai. Theek vaisee hee chhotee shakl noon kee bhee hotee hai. Aur is ke pet mein ek nuqta lagaaya jaata hai. Aaeen us kee teenon sooraton ko dekhate hain

Pahalee soorat: ﴿ jab noon kisee lafz ke shuroo mein aata hai to is ka istetamaal karate hain

Doosaree soorat: ن jab noon kisee lafz ke darmiyaan mein aata hai to is ka istetamaal kiya jaata hai

Teesaree soorat: ن jab noon kisee lafz ke aakhir mein aata hai to is kee shakl is tarah hotee hai.

Dosto! Aae in teenon sooraton ko alafaaz mein isteemaal karake dekhien. Ham jaanate hain ki jab noon kisee lafz ke shuroo mein aata hai to is kee shakl ن, hotee hai. Misaal ke taur par

Noon + Alif + Kaaf = Naak	ن-+ا+ک = ناک
Noon + Seen = Nas	ن+س+=نس
Noon + Re + Meem = Naram	ن+ر+م=نرم
Noon + Be + Zuaad = Nabz	ن+ب++ض=نبض
Noon + Gaaph + Re = Nagar	ن+گ+ر=نگر
Noon + Meem + Kaaf = Namak	ن+م+ک=نمک

Aapane dekha ki noon jab kisee lafz ke shuroo mein aata hai to is kee shakl kya hotee hai. Unake isteaamaal se bhee ham vaaqif hue. Isee tarah jab noon kisee lafz ke darmiyaan mein istephamaal kiya jaata hai to is kee shakl ن, hotee hai.

Aae misaal ke taur par chand alafaaz dekhien

Meem + noon + daal + re = mandir	م+ن+د+ر=مندیر
Re + noon + daal = rind	ر+ن+د=رند
Meem + noon + eain = mana	م+ن+ع=منع

Noon + noon + daal = nand	ن + ن + د = نند
Be + noon + daal = band	ب + ن + د = بند
Kaaf + noon + daal = kund	ک + ن + د = کند
Suaad + noon + daal + wao + qaaf = sandooq	ص + ن + د + و + ق = صندوق
Gaaph + noon + daal + meem = gandum	گ + ن + د + م = گندم

Aapane dekha ki jab noon lafz ke daramiyaan mein isteomaal hota hai to is kee shakl kya hotee hai aur use kis tarah ada kiya jaata hai. Jab noon lafz ke aakhir mein iste maal kiya jaata hai to is kee shakl ن ya ن hotee hai. Misaal ke taur par chand alafaaz dekhen

Kaaf + meem + seen + noon = kamsin	ک + م + س + ن = کمن
Alif + noon + jeem + noon = injan	ا + ن + ج + ن = انجن
Kaaf + noon + daal + noon = kundan	ک + ن + د + ن = کندن
Meem + kaaf + alif + noon = makaan	م + ک + ا + ن = مکان
Che + noon + daal + noon = chandan	چ + ن + د + ن = چندن

Dosto! Hamane dekha ki noon jab lafz ke aakhir mein isteemaal hota hai to poora likha jaata hai.

Aae ab noon-guna ke baare mein guftagu karate hain. Jaisa ki aapako maaloom hai ki noon-gunna kee inafee aavaaz yaanee nasal sound kee alaamat hai aur noon kee hee aadhee aavaaz hotee hai isalie jab aakhir mein aatee hai to

apane poore shakl mein bagair nuqte ke likhee jaatee hai aur agar lafz ke daramiyaan mein aatee hai to is ke shanaakht ke lie nuqte ke saath likhee jaatee hai aur oopar ek ulta qaus banaate hain. Ye dekhie is tarah.

Ye baat yaad rakhen ki noon-guna se kabhee kisee lafz ke ibatida nahin hotee balki ye hamesha daramiyaan ya aakhir mein aatee hai. Noon ke ek aadhee aavaaz (half aspirataid sound) bhee hotee hai. Aadhee aavaaz ke banaavat bhee noon ke tarah hee hotee hai. Farq sirph itana hai ki is ke pet mein nuqta nahin hota. Misaal ke taur par chand alafaaz dekhen.

Seen + alif + noon gunnaah + pe = saanp	س + ا + ن + پ = سانپ
Meem + alif + noon gunnaan = maan	م + ا + ن = مان
Dh + vaav + alif + noon gunnaak = dhuaan	دھ + و + ا + ن = دھواں
Kaaf + noon + alif + noon gunnaai = kunaan	ک + ن + ا + ن = کناں

Dosto aapane dekha ki noon-gunna lafz ke daramiyaan mein aata hai to nuqta lagaana zarooree ho jaata hai. Agar nuqta na lagaaya jaaye to ye khaalee shosha ke baare mein maaloom nahin ho sakega ki ye kis harf ka hai, ba kee faimilee mein se kisee ka hai ya kisee aur harf ka. Isalie pahachaan ke lie nuqta laga dene se kisee kism kee galatee fahamee nahin rahatee. Lekin jab ye lafz ke aakhir mein istimaal hota hai to use mukammal shakl mein bagair nuqte ke likha jaata hai.

4 Wao kee tadarees

Dosto! Aaeer ab ham agala harf vaav likhana aur padhana seekhate hain. Huroof-e-tahajjee mein vaav kee aavaaz makhasoos hai isalie ki ye harf-e-illat hai. Vo huroof jo harakat paida karate hain aise huroof ko arabee zabaan mein huroof illat kaha jaata hai. (alif), vaav (vaav aur yae (ya huroof illat hain. Urdu mein vaav kee teen qismen maujood hain. Ek pooree aur bharee huee aavaaz vaala vaav, jise vaav maaroof kahate hain. Jo pooree aavaaz ke saath kheench ada kee jaatee hai. Doosaree halkee khulee huee aavaaz, jise vaav majahool kahate hain jo halkee kheench kar ada kee jaatee hai. Teesaree vaav likhee to jaatee hai lekin is kee aavaaz saakit rahatee hai. Jise vaav maadool (silaint) kahate hain. Aaeer us kee mukhtalif sooraton ko dekhen

Wao kee sirph do sooraton hotee hain kyon ki vao apane baad aane vaale kisee harf se milaakar nahin likha jaata

Pahalee soorat ، jab vaav se koee lafz shuroo hota hai ya kisee aise harf ke baad aata hai jo apane saath kee doosare harf nahin jodata

Doosaree soorat ء jab vaav kisee lafz ke daramayaan ya aakhir mein aae aur apane se pahale vaale harf ke saath milaakar jaaye.

Aapane dekha ki vaav kee sirph do shaklen hotee hain. Is kee vajah ye hai ki vaav ke baad likha jaane vaala koee bhee harf is se nahin milata. Misaal ke taur par chand alafaaz dekhen.

Meem + wao + jeem = mauj	م + و + ج = موج
Meem + wao + re = mor	م + و + ر = مور
Wao + re + dala = vird	و + ر + د = ورد
Alif + wao + re = aur	ا + و + ر = اور
Dal + wao + re = dur	د + و + ر = دور
Wao + re + qaaf = varq	و + ر + ق = ورق
Seen + re + wao + re = saravar	س + ر + و + ر = سرور
Meem + jeem + be + wao + re = majabur	م + ج + ب + و + ر = مجبور

Aapane dekha ki in alafaaz mein wao jab kisee harf ke saath milakar likha jaata hai to is kee shakl mukhtalif hai aur jab kisee harf se nahin milata hai to apanee mukammal shakl mein hee likha jaata hai.

Jaisa ki zikr kiya gaya ki vaav kee ek soorat ye bhee hai ki ye likha to jaata hai lekin padha nahin jaata. Misaal ke taur par chand alafaaz dekhien.

Khe + wao + alif + be = khaab	خ + و + ا + ب = خواب
Khe + wao + daal = khud	خ + و + د = خود
Khe + wao + sheen = khush	خ + و + ش = خوش

Aapane dekha ki vaav apanee teenon sooraton mein pooree shakl mein rahata hai. Haan ye darust hai ki aakhiree soorat mein is kee aavaaz ada nahin jaatee.

5 he kee tadarees

Huroof-e-tahajjee ka agala harf he hai. Is kee shakl gol hotee hai. Aap jeem kee faimilee mein he kee aavaaz se vaaqif hain. Ye ham-aavaaz huroof hain. Is h (ہ) ko haay huttee kahate hain aur is ha ko hae-hauvaz kahate hain. Hae-hauvaz yaanee ha kee bhee chhotee shakl hotee hai. Aur ye har harf se milaan karata hai is kee chhotee shakl bhee aur kee tarah ek shosha (hook) kee hotee hai jisake neeche sakata chom (◌) kee shakl ka latakan laga hota hai. Misaal ke taur par dekhien

H

Is kee chhotee shakl haasil karane ke lie us ka ek hissa kaat lete hain. Is tarah

Ab us kee mukhtalif sooraton ke baare mein jaanate hain:

Pahalee soorat: jab ha se lafz kee ibatida ho to is kee soorat ye hotee hai.

Doosaree soorat: jab ha kisee lafz ke daramiyaan mein aata hai to is tarah likha jaata hai.

Teesaree soorat: jab kisee lafz ke aakhir mein aata hai to is kee shakl ye hotee hai.

Yaad rahe ki vo huroof jo apane se baad aane vaale harf ko apane saath nahin jodate, ke baad agar ha aata hai to apnee mukammal soorat mein hee likha jaata hai

Ab teenon sooraton kee misaal graafiks mein dekhien

He + meem = ham	
-----------------	---

He + laam + daal + ye = haldee	ہ + ل + د + ی = ہلدی
Kaaf + he + noon + alif = kahana	ک + ہ + ن + ا = کہنا
Seen + he + noon + alif = sahana	س + ہ + ن + ا = سہنا
Kaaf + he = ki	ک + ہ = کہ
Seen + he = sahi	س + ہ = سہ
Aa + he = aah	آ + ہ = آہ
Re + alif + he = raah	ر + ا + ہ = راہ

Aapane dekha ki harf ha kaise likha jaata hai aur lafzon mein is ka isteaamaal kaise kiya jaata hai

6 Do chashmeek he kee tadarees

Huroof-e-tahajjee ka ugala harf do chashmee ha hai. Ye hindee alaasal aavaaz hai. Use hikaaree aavaaz bhee kahate hain. Is se banane vaale huroof aur alafaaz ke baare mein aap agale modeeyool mein seekhenge

7 Hamza kee tadarees

Huroof-e-tahajjee ka agala harf hamaza hai. Hamaza ko harf be-saut yaanee bagair aavaaz vaala harf bhee kahate hain. Arabee zabaan mein alif ko harf be-saut kaha jaata hai aur hamaza kee aavaaz ko alif kee aavaaz maana jaata hai. Urdu mein is ke baraks hamaza ko harf be-saut kahate hain aur is kee aavaaz ko alif kee aavaaz maanate hain. Hamaza ka istimaal teen tareeqe se hotaahai. Ek harf ke taur par, doosara izaafat ke taur par aur teesara huroof illat kee aavaaz ko

badhaane ke lie. Yahaan ham teenon ke baare mein baaten karenge. Pahale ye dekh len ki hamaza kee shakl kaisee hotee hai

“ ”
ء

Aapane dekha ki ء kee chhotee shakl kee pahalee soorat bhee aisee hee hai lekin farq ye hai ki hamaza is se qadare chhota hota hai. Is kee koe chhotee shakl (small form) nahin hotee. Ye jaisa hai vaisa hee harf ke taur par isteemaal hota hai aur isee tarah izaafat ya harf-e-illat kee aavaaz ko badhaane ke taur par istimaal mein aata hai. Ye ek alag aavaaz hai jo harf ke taur par aata hai. Chand misaal dekhie

Harf ke taur par

Seen + alif + hamzaah + laam = sail	س + ا + ء + ل = سائل
Meem + alif + hamzaah + laam = mail	م + ا + ء + ل = مائل
Kaaf + alif + hamzaah + meem = qaayam	ق + ا + ء + م = قائم
Seen + alif + hamzaah + meem + he = saima	ص + ا + ء + م + ه = صائم

Hamane dekha ki in alafaaz mein hamzaaa harf ke taur par apanee pooree aavaaz ke saath istimaal hua hai. Doosaree soorat mein use izaafat ke taur par isteoomaal kiya jaata hai

Is taalluq se agale modeeyool mein tafaseelee taur par bataaya jaega. Yahaan chand misaalen dekhen

Hamaza ka istimaal huroof illat ke aavaaz badhaane ke taur par bhee kiya jaata hai

Hamaza jab huroof illat ke oopar lagaaya jaata hai to unakee aavaaz kuchh badh jaatee hai yaanee ye aavaaz kheench kar padhee jaatee hai. Isalie ye duration of sound ko badha detee hai. Misaal dekhen:

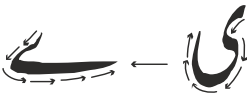
Aa + O = Aao Jeem + Alif + O = Jao

جاء = ج+ا+و / آء = آ+ء

Is tarah hamaza mukhtalif sooraton mein isteaimaal kiya jaata hai

8 Ya Ya Kee Tadarees

Huroofe-tahajjee ke aakhiree do huroof ya yaay maarooof aur ya yaay majahool hain. Yaay maarooof ye aur yaay majahool ye kee aavaaz mein farq hai. Is kee banaavat bhee ek doosare se alag hai lekin is kee chhotee shakl ek jaisee hotee hai. Aur ye apanee aavaaz aur talaffuz se pahachaanee jaatee hai. Jab ye huroof kisee lafz ke shuroo ya daramiyaan mein likhe jaate hain to in donon huroof ke neeche do nuqte lagae jaate hain. Aur apanee mukammal soorat mein nahin likha jaata. Haan, jab unakee chhotee shakl likhee jaatee hai to ek shosha (hook) banaakar us ke neeche do nuqte laga die jaate hain. Lekin jab kisee lafz ke aakhir mein likha jaata hai to apanee mukammal soorat mein hee likha jaata hai. Aaeen pahale us ke likhane ka seekheen:

(Y/ई) (Y/य)

Ab us kee chhotee shakl bhee dekh len:

ی یہ ے ی

In donon huroof ka milaan doosare huroof se hota hai

Doosare huroof kee tarah us kee bhee teen sooraton hotee hain

Pahalee soorat: jab kisee lafz kee ibatida is se ho to is kee shakl ye hotee hai.

Doosaree soorat. Jab ya ya ya daramiyaan mein aae to is shakl mein likha jaata hai.

Teesaree soorat / ya ya/ya (jab kisee lafz ke aakhir mein aae to is kee shakl aisee hotee hai.

Ab in teenon sooraton kee misaalen dekhien:

Pahalee soorat mein likhe jaane par is kee shakl ‘ hotee hai. Chand alafaaz dekhien.

Ye + alif + daal = yaad	ی + ا + د = یاد
Ye + kaaph + ye + noon = yaqeen	ی + ق + ی + ن = یقین
Ye + eain + noon + ye = yaanee	ی + ع + ن + ی = یعنی
Ye + alif + ra = yaar	ی + ا + ر = یار

Aapane dekha ki jab ye kisee lafz ke shuroo mein likha jaata hai to is kee shakl kaisee hotee hai aur un alafaaz ko kaisee ada kiya jaata hai. Isee tarah doosaree

soorat mein jab ye kisee lafz ke daramafyaan mein istesamaal hota hai to is kee shakl ye hotee hai. Misaal ke taur par chand alafaaz dekhien

Che + ye + ze = cheez	چ+ی+ز= چیز
Kaaf + ye + noon + he = keena	ک+ی+ن+ہ= کینہ
Alif + ye + kaaf = ek	ا+ے+ک= ایک
Gaaph + hamza + ye + noon noonagunnaae = gae	گ+ء+ی+ن= گئیں
Ze + meem + ye + noon = zameen	ز+م+ی+ن= زمین
Daal + ye + re = der	د+ے+ر= دیر
Gaaph + re + ye + be = gareeb	غ+ر+ی+ب= غریب
Daal + ye + noon = den	د+ی+ن= دین
Daal + ye + sheen = desh	د+ے+ش= دیش

Hamane dekha ki jab ya/ya lafz ke daramiyaan mein likha jaata hai to is kee shakl kaisee hotee hai. Is ke barakhilaaf teesaree soorat mein is kee shakl mukammal hotee hai. Haan, ya kee shakl mein zara tabadeelee zaroor hotee hai. Misaal ke taur par chand alafaaz dekhien

Jeem + alif + te + ye = jaatee	ج+ا+ت+ی= جاتی
Noon + ye + kaaf + ye = nekee	ن+ے+ک+ی= نیکی
He + meem + alif + re + ye = hamaare	ہ+م+ا+ر+ے= ہمارے
Gaaph + noon + ye = ginee	گ+ن+ی= گنی
Re + o + te + ye = rotee	ر+و+ٹ+ی= روٹی

Seen + gaaph + ye = sage	س+گ+ے=سگے
Daal + aliph + daal + ye = dee	د+ا+د+ی=دادی
Jvaatad + re + o + re + ye = zarooree	ض+ر+و+ر+ی=ضروری
Seen + alif + re + ye = saare	س+ا+ر+ے=سارے
Meem + kaaf + de + ye = makadee	م+ک+ڈ+ی=مکڑی
Gaaph + vaav + daal + ye = godee	گ+و+د+ی=گودی
Re + ye + gaaph = reg	ر+ے+گ=ریگ

Aapane dekha ki ya/ya jab lafz ke aakhir mein istemmaal kiya jaata hai to vo apane pahale aane vaale harf se nahin milata to mukammal shakl mein hee likha hai.

9 khulaasa

Dosto aapane huroof-e-tahajjee ke huroof noon, vaav, he, dochashmeea he, hamzaan, ye aur ye kee shaklon, unakee aavaazon aur jod kar likhane ke tareeqon ke baare mein maaloome kiya. Aapane ye bhee seekha ki in huroof kee teenon sooraten kya hongee. Yaanee jab ye kisee lafz ke shuroo mein aae to is kee shakl kya hogee, daramiyaan mein kya hogee aur jab lafz ke aakhir mein aae to is kee shakl kaisee hogee. Ummeed hai aap mashq ke zareeye is mein mazeed pukhtagee laenge. Khyaal rahe ki har harf kee aavaaz alag hotee hai. Agale modeeyool main aapase hikaaree aavaazen aur unako zaahir karane vaale murakkab huroof ke baare mein guftagu kee jaegee

Disclaimer

ऑनलाइन कोर्स के दर्सी मवाद की तर्तीब व तदवीन के लिए एन सी ई आर टी की दर्सी व मुआविन दर्सी किताबों उर्दू ज़बान व अदब की तारीख, उर्दू क़वाइदो-इंशा, उर्दू की अदबी अस्नाफ़, रहनुमा किताब, उर्दू तदरिसिय्यात, उर्दू ज़बान की तदरीस वगैरा से इस्तेफादा किया गया है

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات Module Detail	
مضمون کا نام Subject Name	اردو Urdu
کورس کا نام Course Name	اردو رسم الخط کی آموزش Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان Module Name/Title	حروف تہجی (ن — ے) Huruf-e-Tahajji (ن — ے)
ماڈیول آئی ڈی Module ID	HFT-N-Y_06_H
کلیدی الفاظ Keywords	ن و ہ ے ی

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار Role	نام Name	ادارہ Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر Course Coordinators	پروفیسر محمد فاروق انصاری Prof. Mohd. Faruq Ansari پروفیسر دیوان حنان خان Prof. Diwan Hannan Khan	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi
کورس ایڈمنسٹریٹر Course Administrator	ڈاکٹر عبدالرحمن Dr. Abdur Rahman ڈاکٹر امتیاز احمد Dr. Imtiyaz Ahmad	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi

मोडीयूल-6

हुरुफ़े-तहज्जी (ع – ن)

फेहरिस्त

1	तआरुफ़	3
2	मकासिद	3
3	नून की तदरीस	3
4	वाव की तदरीस	7
5	हे की तदरीस	9
6	दो चश्मी हे की तदरीस	11
7	हम्ज़ा की तदरीस	11
8	य य की तदरीस	13
9	खुलासा	16

1 तआरुफ़

आदाब। अज़ीज़ दोस्तो

पिछले कई मोडीयूल में आप, बे, पे, ते, टे, से, जीम, चे, हे, खे, दाल, डाल, ज़े, रे, डे, ज़े, सीन, शीन, स्वाद, ज्वाद, तोए, ज़ोए, ऐन, गैन, फे, काफ, काफ़, गाफ, लाम और मीम हुरुफ़ के बारे में मालूमात हासिल कर चुके हैं। इस मोडीयूल में हम इसी सिलसिले को आगे बढ़ाते हुए नून, वाव हे, दो चश्मी हे, हम्ज़ा, ये और ये हुरुफ़ के बारे में मालूमात हासिल करेंगे। साथ ही आपको उन की मुकम्मल शकल, उनके नाम, आवाज़ें और लिखने में उनकी तरकीबी या बदली हुई शकलें जिन्हें हम एलोगराफ़स कहते हैं सिखाई जाएँगी, यानी हुरुफ़ की तरकीबी शकलों को आपस में या मुफ़रद हुरुफ़ के साथ इबतेदाई, दरमियानी और आखिरी हालतों में जोड़ने या मिलाने के तरीके भी बताए जाएँगे

2 मक़ासिद

इस मोडीयूल के मुताले के बाद आप

1. नून, हम्ज़ा दो चश्मी हे, हे, हम्ज़ा, ये ओरे हुरुफ़ की शकलों से वाक़िफ़ हो जाएंगे
2. उन हुरुफ़ के नामों और उनकी आवाज़ों से भी वाक़िफ़ होंगे
3. लिखने में उनकी तरकीबी या बदली हुई शकलों और उनके इस्तेमा भी वाक़िफ़ हो सकेंगे

3 नून की तदरीस

आईए सबसे पहले हम हरफ़ न के बारे में गुफ़्तगु करें। नून इस हर्फ़ का नाम है और इस की आवाज़ न अदा होती है। इस की शकल नीम दायरे दामन नुमा होती है। ये देखिए

आपने गौर क्या होगा उस की बनावट गोल कटोरी नुमा है और दरमियान में एक नुक्ता है

मिसाल के तौर पर

ग्राफ़िक्स: ﴿ نून N/ن ﴿ نून-गुन्ना आधी आवाज़ Nasal Sound

आपने देखा कि 'नून' की बनावट कैसी होती है। नून की जब पूरी आवाज़ होती है तो नुक्ते के साथ लिखी जाती है और आधी आवाज़ होती है तो बगैर नुक्ते के लिखी जाती है। कभी कभी नून-गुन्ना लफ़्ज़ के दरमियान में भी आता है। ऐसी सूरत में हम नुक्ता लगाते हैं ताकि "नून" की आवाज़ की पहचान हो सके लेकिन पढ़ने में आधी आवाज़ ही निकालते हैं। दूसरे हर्फ़ की तरह नून की भी छोटी शकल (Small form) होती है और एक शोशा (Hook) के ऊपर नुक्ता लगाया जाता है। ये हर्फ़ दूसरे तमाम हुरूफ़ के साथ मिलान (Attachment) करता है। इस की इस शकल को देखें

नून (﴿)

दोस्तो याद कीजिए 'बे' के खानदान के हुरूफ़ में एक शोशा ही होता है और नुक्ते की तबदीली से आवाज़ बदलती रहती है। ठीक वैसी ही छोटी शकल नून की भी होती है। और इस के पेट में एक नुक्ता लगाया जाता है। आईए उस की तीनों सूरतों को देखते हैं

पहली सूरत: ﴿ जब 'नून' किसी लफ़्ज़ के शुरू में आता है तो इस का इस्तेमाल करते हैं

दूसरी सूरत: ﴿ जब 'नून' किसी लफ़्ज़ के दरमियान में आता है तो इस का इस्तेमाल किया जाता है

तीसरी सूरत: ﴿ जब 'नून' किसी लफ़्ज़ के आखिर में आता है तो इस की शकल इस तरह होती है।

दोस्तो! आईए इन तीनों सूरतों को अलफ़ाज़ में इस्तेमाल करके देखें। हम जानते हैं कि जब 'नून' किसी लफ़्ज़ के शुरू में आता है तो इस की शकल 'ن' होती है। मिसाल के तौर पर

नून + अलिफ़ + काफ़ = नाक	ن-+ا+ک = ناک
नून + सीन = नस	ن+س+= نس
नून + रे + मीम = नरम	ن+ر+م= نرم
नून + बे + ज़वाद = नब्ज़	ن+ب++ض= نبض
नून + गाफ़ + रे = नगर	ن+گ+ر= نگر
नून + मीम + काफ़ = नमक	ن+م+ک= نمک

आपने देखा कि 'नून' जब किसी लफ़्ज़ के शुरू में आता है तो इस की शकल क्या होती है। उनके इस्तेमाल से भी हम वाक़िफ़ हुए। इसी तरह जब 'नून' किसी लफ़्ज़ के दरमियान में इस्तेमाल किया जाता है तो इस की शकल 'ن' होती है। आईए मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें

मीम + नून + दाल + रे = मंदिर	م+ن+د+ر= مندر
रे + नून + दाल = रिंद	ر+ن+د= رند
मीम + नून + ऐन = मना	م+ن+ع= منع

नून + नून + दाल = नंद	ن + ن + د = نند
बे + नून + दाल = बंद	ب + ن + د = بند
काफ़ + नून + दाल = कुंद	ک + ن + د = کند
स्वाद + नून + दाल + वाव + काफ़ = संदूक	ص + ن + د + و + ق = صندوق
गाफ़ + नून + दाल + मीम = गंदुम	گ + ن + د + م = گندم

आपने देखा कि जब 'नून' लफ़्ज़ के दरमियान में इस्तेमाल होता है तो इस की शकल क्या होती है और उसे किस तरह अदा किया जाता है। जब 'नून' लफ़्ज़ के आखिर में इस्तेमाल किया जाता है तो इस की शकल ن 'या' ن होती है। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें

काफ़ + मीम + सीन + नून = कम-सिन	ک + م + س + ن = کسن
अलिफ़ + नून + जीम + नून = इंजन	ا + ن + ج + ن = انجن
काफ़ + नून + दाल + नून = कुन्दन	ک + ن + د + ن = کندن
मीम + काफ़ + अलिफ़ + नून = मकान	م + ک + ا + ن = مکان
चे + नून + दाल + नून = चंदन	چ + ن + د + ن = چندن

दोस्तो! हमने देखा कि 'नून' जब लफ़्ज़ के आखिर में इस्तेमाल होता है तो पूरा लिखा जाता है

आईए अब नून-गुना के बारे में गुफ़्तगु करते हैं। जैसा कि आपको मालूम है कि नून-गुन्ना की इनफ़ी आवाज़ यानी Nasal sound की अलामत है और 'नून' की ही आधी आवाज़ होती है इसलिए जब आखिर में आती है तो अपनी पूरी शकल में बग़ैर नुक़ते के लिखी जाती है और अगर लफ़्ज़ के दरमियान में आती है तो

इस की शनाख्त के लिए नुक्ते के साथ लिखी जाती है और ऊपर एक उल्टा क़ौस बनाते हैं। ये देखिए इस तरह

ये बात याद रखें कि नून-गुना से कभी किसी लफ़्ज़ की इबतिदा नहीं होती बल्कि ये हमेशा दरमियान या आखिर में आती है। नून की एक आधी आवाज़ (Half aspirated Sound) भी होती है। आधी आवाज़ की बनावट भी नून की तरह ही होती है। फ़र्क़ सिर्फ़ इतना है कि इस के पेट में नुक्ता नहीं होता। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें

सीन + अलिफ़ + नून गुन्ना + पे = साँप	س + ا + ن + پ = سانپ
मीम + अलिफ़ + नून गुन्ना = माँ	م + ا + ن = ماں
ध + वाव + अलिफ़ + नून गुन्ना = धुआँ	دھ + و + ا + ن = دھواں
काफ़ + नून + अलिफ़ + नून गुन्ना = कुँआं	ک + ن + ا + ن = کواں

दोस्तो आपने देखा कि नून-गुन्ना लफ़्ज़ के दरमियान में आता है तो नुक्ता लगाना ज़रूरी हो जाता है। अगर नुक्ता ना लगाया जाये तो ये ख़ाली शोशा के बारे में मालूम नहीं हो सकेगा कि ये किस हर्फ़ का है, 'ब' की फ़ैमिली में से किसी का है या किसी और हर्फ़ का। इसलिए पहचान के लिए नुक्ता लगा देने से किसी किस्म की ग़लती फ़हमी नहीं रहती। लेकिन जब ये लफ़्ज़ के आखिर में इस्तिमाल होता है तो उसे मुकम्मल शकल में बग़ैर नुक्ते के लिखा जाता है

4 वाव की तदरीस

दोस्तो! आईए अब हम अगला हर्फ़ वाव लिखना और पढ़ना सीखते हैं। हुरूफ़े-तहज्जी में वाव की आवाज़ मख़सूस है इसलिए कि ये हर्फ़-ए-इल्लत है। वो हुरूफ़ जो हरकत पैदा करते हैं ऐसे हुरूफ़ को अरबी ज़बान में हुरूफ़ इल्लत कहा जाता है। (अलिफ़), वाव (वाव और यए (य हुरूफ़ इल्लत हैं। उर्दू में वाव की

तीन किस्में मौजूद हैं। एक पूरी और भरी हुई आवाज़ वाला वाव, जिसे वाव मारुफ़ कहते हैं। जो पूरी आवाज़ के साथ खींच अदा की जाती है। दूसरी हल्की खुली हुई आवाज़, जिसे वाव मजहूल कहते हैं जो हल्की खींच कर अदा की जाती है। तीसरी वाव लिखी तो जाती है लेकिन इस की आवाज़ साकित रहती है। जिसे वाव मादूल (Silent) कहते हैं। आईए उस की मुख्तलिफ़ सूरतों को देखें

वाव की सिर्फ़ दो सूरतों होती हैं क्यों कि वाओ अपने बाद आने वाले किसी हर्फ़ से मिलाकर नहीं लिखा जाता

पहली सूरत ، जब वाव से कोई लफ़ज़ शुरू होता है या किसी ऐसे हर्फ़ के बाद आता है जो अपने साथ की दूसरे हर्फ़ नहीं जोड़ता

दूसरी सूरत ۛ जब वाव किसी लफ़ज़ के दरमयान या आखिर में आए और अपने से पहले वाले हर्फ़ के साथ मिलाकर जाये।

आपने देखा कि वाव की सिर्फ़ दो शकलें होती हैं। इस की वजह ये है कि 'वाव' के बाद लिखा जाने वाला कोई भी हर्फ़ इस से नहीं मिलता। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें

मीम + वाव + ज = मौज	م + و + ج = موج
मीम + वाव + रे = मोर	م + و + ر = مور
वाव + रे + दाल = विर्द	و + ر + د = ورد
अलिफ़ + वाव + रे = और	ا + و + ر = اور
दाल + वाव + रे = दूर	د + و + ر = دور
वाव + रे + काफ़ = वर्क	و + ر + ق = ورق

सीन + रे + वाव + रे = सरवर	س + ر + و + ر = سرور
मीम + जीम + बे + वाव + रे = मजबूर	م + ج + ب + و + ر = مجبور

आपने देखा कि इन अलफ़ाज़ में 'वाव' जब किसी हर्फ़ के साथ मिलकर लिखा जाता है तो इस की शकल मुख्तलिफ़ है और जब किसी हर्फ़ से नहीं मिलता है तो अपनी मुकम्मल शकल में ही लिखा जाता है

जैसा कि ज़िक्र किया गया कि 'वाव' की एक सूरत ये भी है कि ये लिखा तो जाता है लेकिन पढ़ा नहीं जाता। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें

खे + वाव + अलिफ़ + बे = खाब	خ + و + ا + ب = خواب
खे + वाव + दाल = खुद	خ + و + د = خود
खे + वाव + शीन = खुश	خ + و + ش = خوش

आपने देखा कि वाव अपनी तीनों सूरतों में पूरी शकल में रहता है। हाँ ये दरुस्त है कि आखिरी सूरत में इस की आवाज़ अदा नहीं जाती।

5 हे की तदरीस

हुरूफ़े-तहज्जी का अगला हर्फ़ 'हे' है। इस की शकल गोल होती है। आप जीम की फ़ैमिली में 'हे' की आवाज़ से वाक़िफ़ हैं। ये हम-आवाज़ हुरूफ़ हैं। इस 'ह' (ه) को हाय हुत्ती कहते हैं और इस 'ह' को हाए-हौवज़ कहते हैं। हाए-हौवज़ यानी 'ह' की भी छोटी शकल होती है। और ये हर हर्फ़ से मिलान करता है इस की छोटी शकल भी और की तरह एक शोशा (Hook) की होती है जिसके नीचे सकता Coma (،) की शकल का लटकन लगा होता है। मिसाल के तौर पर देखें

ह H/ह)

इस की छोटी शकल हासिल करने के लिए उस का एक हिस्सा काट लेते हैं। इस तरह

अब उस की मुख्तलिफ़ सूरतों के बारे में जानते हैं:

पहली सूरत: जब 'ह से लफ़्ज़ की इबतिदा हो तो इस की सूरत ये होती है।

दूसरी सूरत: जब 'ह किसी लफ़्ज़ के दरमियान में आता है तो इस तरह लिखा जाता है।

तीसरी सूरत: जब किसी लफ़्ज़ के आखिर में आता है तो इस की शकल ये होती है।

याद रहे कि वो हुरूफ़ जो अपने से बाद आने वाले हर्फ़ को अपने साथ नहीं जोड़ते, के बाद अगर 'ह आता है तो अपनी मुकम्मल सूरत में ही लिखा जाता है

अब तीनों सूरतों की मिसाल ग्राफ़िक्स में देखें

है + मीम = हम	هم = ه + م + ه
हे + लाम + दाल + ये = हल्दी	هلدی = ه + د + ل + ی + ه
काफ़ + हे + नून + अलिफ़ = कहना	کہنا = ک + ہ + ن + ا + ہ
सीन + हे + नून + अलिफ़ = सहना	سہنا = س + ہ + ن + ا + ہ
काफ़ + हे = कि	کہ = ک + ہ
सीन + हे = सहि	سہ = س + ہ

आ + हे = आह	اآ = ا + آ
रे + अलिफ़ + हे = राह	ار = ا + ا + ر

आपने देखा कि हर्फ़ 'ह' कैसे लिखा जाता है और लफ़्ज़ों में इस का इस्तेमाल कैसे किया जाता है

6 दो चश्मी हे की तदरीस

हुरूफ़े-तहज्जी का उगला हर्फ़ दो चश्मी 'ह' है। ये हिन्दी अलासल आवाज़ है। उसे हिकारी आवाज़ भी कहते हैं। इस से बनने वाले हुरूफ़ और अलफ़ाज़ के बारे में आप अगले मोडीयूल में सीखेंगे

7 हमज़ा की तदरीस

हुरूफ़े-तहज्जी का अगला हर्फ़ हमज़ा है। हमज़ा को हर्फ़ बे-सौत यानी बग़ैर आवाज़ वाला हर्फ़ भी कहते हैं। अरबी ज़बान में अलिफ़ को हर्फ़ बे-सौत कहा जाता है और हमज़ा की आवाज़ को अलिफ़ की आवाज़ माना जाता है। उर्दू में इस के बरअक्स हमज़ा को हर्फ़ बे-सौत कहते हैं और इस की आवाज़ को अलिफ़ की आवाज़ मानते हैं। हमज़ा का इस्तिमाल तीन तरीक़े से होता है। एक हर्फ़ के तौर पर, दूसरा इज़ाफ़त के तौर पर और तीसरा हुरूफ़ इल्लत की आवाज़ को बढ़ाने के लिए। यहां हम तीनों के बारे में बातें करेंगे। पहले ये देख लें कि हमज़ा की शक़ल कैसी होती है

“ ء ”

आपने देखा कि ء की छोटी शक़ल की पहली सूरत भी ऐसी ही है लेकिन फ़र्क़ ये है कि हमज़ा इस से क़दरे छोटा होता है। इस की कोई छोटी शक़ल (Small Form) नहीं होती। ये जैसा है वैसा ही हर्फ़ के तौर पर इस्तेमाल होता है और

इसी तरह इज़ाफ़त या हर्फ़-ए-इल्लत की आवाज़ को बढ़ाने के तौर पर इस्तिमाल में आता है। ये एक अलग आवाज़ है जो हर्फ़ के तौर पर आता है। चंद मिसाल देखिए

हर्फ़ के तौर पर

सीन + अलिफ़ + हमज़ा + लाम = साइल	سائل = ل+ء+ا+س
मीम + अलिफ़ + हमज़ा + लाम = माइल	مائل = ل+ء+ا+م
काफ़ + अलिफ़ + हमज़ा + मीम = कायम	قائم = م+ء+ا+ق
सीन + अलिफ़ + हमज़ा + मीम + हे = साइमा	صائم = ه+م+ء+ا+س

हमने देखा कि इन अलफ़ाज़ में हमज़ा हर्फ़ के तौर पर अपनी पूरी आवाज़ के साथ इस्तिमाल हुआ है। दूसरी सूरत में उसे इज़ाफ़त के तौर पर इस्तेमाल किया जाता है

इस ताल्लुक़ से अगले मोडीयूल में तफ़सीली तौर पर बताया जाएगा। यहां चंद मिसालें देखें

हमज़ा का इस्तिमाल हुरूफ़ इल्लत की आवाज़ बढ़ाने के तौर पर भी किया जाता है

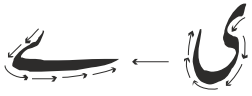
हमज़ा जब हुरूफ़ इल्लत के ऊपर लगाया जाता है तो उनकी आवाज़ कुछ बढ़ जाती है यानी ये आवाज़ खींच कर पढ़ी जाती है। इसलिए ये Duration of Sound को बढ़ा देती है। मिसाल देखें:

आ + ओ = आओ जीम + अलिफ़ + ओ = जाओ	جاء = ا+و+ج / آ = ا+آ
----------------------------------	-----------------------

इस तरह हमज़ा मुख्तलिफ़ सूरतों में इस्तेमाल किया जाता है

8 य य की तदरीस

हुरूफ़े-तहज्जी के आखिरी दो हुरूफ़ 'य' याय मारूफ़ और 'य' याय मजहूल हैं। याय मारूफ़ ये और याय मजहूल ये की आवाज़ में फ़र्क़ है। इस की बनावट भी एक दूसरे से अलग है लेकिन इस की छोटी शकल एक जैसी होती है। और ये अपनी आवाज़ और तलफ़्फ़ुज़ से पहचानी जाती है। जब ये हुरूफ़ किसी लफ़्ज़ के शुरू या दरमियान में लिखे जाते हैं तो इन दोनों हुरूफ़ के नीचे दो नुक्ते लगाए जाते हैं। और अपनी मुकम्मल सूरत में नहीं लिखा जाता। हाँ, जब उनकी छोटी शकल लिखी जाती है तो एक शोशा (Hook) बनाकर उस के नीचे दो नुक्ते लगा दिए जाते हैं। लेकिन जब किसी लफ़्ज़ के आखिर में लिखा जाता है तो अपनी मुकम्मल सूरत में ही लिखा जाता है। आईए पहले उस के लिखने का सीखीं:

(Y/ई) (Y/य)

अब उस की छोटी शकल भी देख लें:

इन दोनों हुरूफ़ का मिलान दूसरे हुरूफ़ से होता है

दूसरे हुरूफ़ की तरह उस की भी तीन सूरतों होती हैं

पहली सूरत: ۲ जब किसी लफ़्ज़ की इबतिदा इस से हो तो इस की शकल 'ये' होती है।

दूसरी सूरत। ✽ जब 'य या 'य दरमियान में आए तो इस शकल में लिखा जाता है।

तीसरी सूरत يٰٓ / य य/य (जब किसी लफ़्ज़ के आखिर में आए तो इस की शकल ऐसी होती है।

अब इन तीनों सूरतों की मिसालें देखें:

पहली सूरत में लिखे जाने पर इस की शकल ' होती है। चंद अलफ़ाज़ देखें

ये + अलिफ़ + दाल = याद	$\text{يٰٓ} + \text{ا} + \text{د} = \text{يٰٓا} + \text{د}$
ये + काफ़ + ये + नून = यकीन	$\text{يٰٓ} + \text{ق} + \text{يٰٓ} + \text{ن} = \text{يٰٓق} + \text{ن}$
ये + ऐन + नून + ये = यानी	$\text{يٰٓ} + \text{ع} + \text{ن} + \text{يٰٓ} = \text{يٰٓع} + \text{ن}$
ये + अलिफ़ + र = यार	$\text{يٰٓ} + \text{ا} + \text{ر} = \text{يٰٓا} + \text{ر}$

आपने देखा कि जब 'ये' किसी लफ़्ज़ के शुरू में लिखा जाता है तो इस की शकल कैसी होती है और उन अलफ़ाज़ को कैसे अदा किया जाता है। इसी तरह दूसरी सूरत में जब 'ये' किसी लफ़्ज़ के दरमियान में इस्तेमाल होता है तो इस की शकल 'ये' होती है। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें

चे + ये + ज़े = चीज़	$\text{چ} + \text{يٰٓ} + \text{ز} = \text{چيٰٓ} + \text{ز}$
काफ़ + ये + नून + हे = कीना	$\text{ك} + \text{يٰٓ} + \text{ن} + \text{ه} = \text{كيٰٓ} + \text{ه}$
अलिफ़ + ये + काफ़ = एक	$\text{ا} + \text{ك} = \text{ايٰٓ} + \text{ك}$
गाफ़ + + हम्ज़ा + ये + नून नूनगुन्ना = गई	$\text{گ} + \text{ء} + \text{يٰٓ} + \text{ن} = \text{گيٰٓ} + \text{ن}$
ज़े + मीम + ये + नून = ज़मीन	$\text{ز} + \text{م} + \text{يٰٓ} + \text{ن} = \text{زيٰٓ} + \text{ن}$
दाल + ये + रे = देर	$\text{د} + \text{ا} + \text{ر} = \text{دا} + \text{ر}$

गाफ + रे + ये + बे = गरीब	غ+ر+ی+ب=غریب
दाल + ये + नून = देन	د+ی+ن=دین
दाल + ये + शीन = देश	د+ے+ش=دیش

हमने देखा कि जब 'य/य लफ़्ज़ के दरमियान में लिखा जाता है तो इस की शकल कैसी होती है। इस के बरखिलाफ़ तीसरी सूरत में इस की शकल मुकम्मल होती है। हाँ, 'य की शकल में ज़रा तबदीली ज़रूर होती है। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें

जीम + अलिफ़ + ते + ये = जाती	ج+ا+ت+ی=جاتی
नून + ये + काफ़ + ये = नेकी	ن+ے+ک+ی=نکی
हे + मीम + अलिफ़ + रे + ये = हमारे	ه+م+ا+ر+ے=ہمارے
गाफ़ + नून + ये = गिनी	گ+ن+ی=گنی
रे + ओ + टे + ये = रोटी	ر+و+ٹ+ی=روٹی
सीन + गाफ़ + ये = सगे	س+گ+ے=سگے
दाल + अलिफ़ + दाल + ये = दी	د+ا+د+ی=دادی
ज्वाद + रे + ओ + रे + ये = ज़रूरी	ض+ر+و+ر+ی=ضروری
सीन + अलिफ़ + रे + ये = सारे	س+ا+ر+ے=سارے
मीम + काफ़ + डे + ये = मकड़ी	م+ک+ڑ+ی=مکڑی
गाफ़ + वाव + दाल + ये = गोदी	گ+و+د+ی=گودی
रे + ये + गाफ़ = रेग	ر+ے+گ=ریگ

आपने देखा कि य/य जब लफ़्ज़ के आख़िर में इस्तेमाल किया जाता है तो वो अपने पहले आने वाले हर्फ़ से नहीं मिलता तो मुकम्मल शक़्ल में ही लिखा है।

9 खुलासा

दोस्तो आपने हुरूफ़े-तहज्जी के हुरूफ़ नून, वाव, हे, दोचश्मी हे, हम्ज़ा, ये और ये की शक़्लों, उनकी आवाज़ों और जोड़ कर लिखने के तरीक़ों के बारे में मालूम किया। आपने ये भी सीखा कि इन हुरूफ़ की तीनों सूरतें क्या होंगी। यानी जब ये किसी लफ़्ज़ के शुरू में आए तो इस की शक़्ल क्या होगी, दरमियान में क्या होगी और जब लफ़्ज़ के आख़िर में आए तो इस की शक़्ल कैसी होगी। उम्मीद है आप मशक़ के ज़रीये इस में मज़ीद पुख़्तगी लाएँगे। ख़याल रहे कि हर हर्फ़ की आवाज़ अलग होती है। अगले मोडीयूल में आपसे हिकारी आवाज़ें और उनको ज़ाहिर करने वाले मुरक्कब हुरूफ़ के बारे में गुफ़्तगु की जाएगी

Disclaimer

ऑनलाइन कोर्स के दर्सी मवाद की तर्तीब व तदवीन के लिए एन सी ई आर टी की दर्सी व मुआविन दर्सी किताबों उर्दू ज़बान व अदब की तारीख, उर्दू क़वाइदो-इंशा, उर्दू की अदबी अस्नाफ़, रहनुमा किताब, उर्दू तदरिसिय्यात, उर्दू ज़बान की तदरीस वगैरा से इस्तेफ़ादा किया गया है

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات Module Detail	
مضمون کا نام Subject Name	اردو Urdu
کورس کا نام Course Name	اردو رسم الخط کی آموزش Urdu Script Learning
ماڈیول کا عنوان Module Name/Title	حروف تہجی (ن — ے) Huruf-e-Tahajji (ن — ے)
ماڈیول آئی ڈی Module ID	HFT-N-Y_06_U
کلیدی الفاظ Keywords	ن و ہ ے ی

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار Role	نام Name	ادارہ Affiliation
کورس کوآرڈینیٹر Course Coordinators	پروفیسر محمد فاروق انصاری Prof. Mohd. Faruq Ansari پروفیسر دیوان حنان خان Prof. Diwan Hannan Khan	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi
کورس ایڈمنسٹریٹر Course Administrator	ڈاکٹر عبدالرحمن Dr. Abdur Rahman ڈاکٹر امتیاز احمد Dr. Imtiyaz Ahmad	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی DEL, NCERT, New Delhi

ماڈیول: 6
حروف تہجی (ن — ے)
فہرست

1	تعارف	3
2	مقاصد:	3
3	ن کی تدریس:	3
4	و کی تدریس:	6
5	ہ کی تدریس:	7
6	ھ کی تدریس:	8
7	ء کی تدریس:	9
8	ی ے کی تدریس:	10
9	خلاصہ:	12

1 تعارف

آداب۔ عزیز دوستو!

پچھلے کئی ماڈیول میں آپ ا، ب، پ، ت، ٹ، ث، ج، چ، ح، خ، د، ڈ، ذ، ر، ژ، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ک، گ، ل اور م حروف کے بارے میں معلومات حاصل کر چکے ہیں۔ اس ماڈیول میں ہم اسی سلسلے کو آگے بڑھاتے ہوئے ن، و، ہ، ہ، ء، ی اور ے حروف کے بارے میں معلومات حاصل کریں گے۔ ساتھ ہی آپ کو ان کی مکمل شکل، ان کے نام، آوازیں اور لکھنے میں ان کی ترکیبی یا بدلی ہوئی شکلیں جنہیں ہم ایلوگرافس کہتے ہیں سکھائی جائیں گی، یعنی حروف کی ترکیبی شکلوں کو آپس میں یا مفرد حروف کے ساتھ ابتدائی، درمیانی اور آخری حالتوں میں جوڑنے یا ملانے کے طریقے بھی بتائے جائیں گے۔

2 مقاصد:

اس ماڈیول کے مطالعے کے بعد آپ:

- 1 ن، و، ہ، ہ، ء، ی اور ے حروف کی شکلوں سے واقف ہو جائیں گے۔
- 2 ان حروف کے ناموں اور ان کی آوازوں سے بھی واقف ہوں گے۔
- 3 لکھنے میں ان کی ترکیبی یا بدلی ہوئی شکلوں اور ان کے استعمال سے بھی واقف ہو سکیں گے۔

3 ن کی تدریس:

آئیے! سب سے پہلے ہم حرف ن کے بارے میں گفتگو کریں۔ ن اس حرف کا نام ہے اور اس کی آواز ن ادا ہوتی ہے۔ اس کی شکل نیم دائرے دامن نما ہوتی ہے۔ یہ دیکھیے

ن

آپ نے غور کیا ہوگا اس کی بناوٹ گول کٹوری نما ہے اور درمیان میں ایک نقطہ ہے۔

مثال کے طور پر

گرافکس:- ن (N/ن) نون غنہ (آدھی آواز Nasal Sound)

آپ نے دیکھا کہ 'ن' کی بناوٹ کیسی ہوتی ہے۔ نون کی جب پوری آواز ہوتی ہے تو نقطے کے ساتھ لکھی جاتی ہے اور آدھی آواز ہوتی ہے تو بغیر نقطے کے لکھی جاتی ہے۔ کبھی کبھی نون غنہ لفظ کے درمیان میں بھی آتا ہے۔ ایسی صورت میں ہم نقطہ لگاتے ہیں تاکہ "ن" کی آواز کی پہچان ہو سکے لیکن پڑھنے میں آدھی آواز ہی نکالتے ہیں۔ دوسرے حرف کی طرح نون کی بھی چھوٹی شکل (Small form) ہوتی ہے اور ایک شوشہ (Hook) کے اوپر نقطہ لگایا جاتا ہے۔ یہ حرف دوسرے تمام حروف کے ساتھ ملان (Attachment) کرتا ہے۔ اس کی اس شکل کو دیکھیں:

ن نہ

دوستو! یاد کیجئے 'ب' کے خاندان کے حروف میں ایک شوشہ ہی ہوتا ہے اور نقطے کی تبدیلی سے آواز بدلتی رہتی ہے۔ ٹھیک ویسی ہی چھوٹی شکل نون کی بھی ہوتی ہے۔ اور اس کے پیٹ میں ایک نقطہ لگایا جاتا ہے۔ آئیے اس کی تینوں صورتوں کو دیکھتے ہیں۔

پہلی صورت:- ن جب 'ن' کسی لفظ کے شروع میں آتا ہے تو اس کا استعمال کرتے ہیں۔

دوسری صورت:- ن جب 'ن' کسی لفظ کے درمیان میں آتا ہے تو اس کا استعمال کیا جاتا ہے۔

تیسری صورت:- ن/ن جب 'ن' کسی لفظ کے آخر میں آتا ہے تو اس کی شکل اس طرح کی ہوتی ہے۔

دوستو! آئیے ان تینوں صورتوں کو الفاظ میں استعمال کو دیکھیں۔ ہم جانتے ہیں کہ جب 'ن' کسی لفظ کے شروع میں آتا ہے تو اس کی شکل 'ن' ہوتی ہے۔ مثال کے طور پر:

ن-+ا+ک = ناک ن+س+ = نس

ن+ر+م = نرم ن+ب++ض = نبض

ن+گ+ر = نگر ن+م+ک = نمک

آپ نے دیکھا کہ 'ن' جب کسی لفظ کے شروع میں آتا ہے تو اس کی شکل کیا ہوتی ہے۔ ان کے استعمال سے بھی ہم واقف ہوئے۔ اسی طرح جب 'ن' کسی لفظ کے درمیان میں استعمال کیا جاتا ہے تو اس کی شکل 'ن' ہوتی ہے۔ آئیے مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

مندر = م + ن + د + ر ر + ن + د = رند

منع = م + ن + ع ن + ن + د = مند

بند = ب + ن + د ک + ن + د = کند

صندوق = ص + ن + د + و + ق گ + ن + د + م = گندم

آپ نے دیکھا کہ جب 'ن' لفظ کے درمیان میں استعمال ہوتا ہے تو اس کی شکل کیا ہوتی ہے اور اسے کس طرح ادا کیا جاتا ہے۔ جب 'ن' لفظ کے آخر میں استعمال کیا جاتا ہے تو اس کی شکل 'ن' یا 'ن' ہوتی ہے۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں۔

ک + م + س + ن = کمن ا + ن + ج + ن = انجن

ک + ن + د + ن = کندن م + ک + ا + ن = مکان

ب + ن + د + ن = بندن

دوستو! ہم نے دیکھا کہ 'ن' جب لفظ کے آخر میں استعمال ہوتا ہے تو پورا لکھا جاتا ہے۔

آئیے اب نون غنہ کے بارے میں گفتگو کرتے ہیں۔ جیسا کہ آپ کو معلوم ہے کہ نون غنہ انہی آواز یعنی Nasal sound کی علامت ہے اور 'ن' کی ہی آدھی آواز ہوتی ہے اس لیے جب آخر میں آتی ہے تو اپنی پوری شکل میں بغیر نقطے کے لکھی جاتی ہے اور اگر لفظ کے درمیان میں آتی ہے تو اس کی شناخت کے لیے نقطے کے ساتھ لکھی جاتی ہے اور اوپر ایک الٹا قوس بناتے ہیں۔ یہ دیکھیے اس طرح:

یہ بات یاد رکھیں کہ نون غنہ سے کبھی کسی لفظ کی ابتدا نہیں ہوتی بلکہ یہ ہمیشہ درمیان یا آخر میں آتی ہے۔ نون کی ایک آدھی آواز (Half aspirated Sound) بھی ہوتی ہے۔ آدھی آواز کی بناوٹ بھی نون

کی طرح ہی ہوتی ہے۔ فرق صرف اتنا ہے کہ اس کے پیٹ میں نقطہ نہیں ہوتا۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں

س + ا + ا + پ = سانپ م + ا + ا = ماں
دھ + و + ا + ا = دھواں ک + ن + ا + ا = کنواں

دوستو! آپ نے دیکھا کہ نون غنہ لفظ کے درمیان میں آتا ہے تو نقطہ لگانا ضروری ہو جاتا ہے۔ اگر نقطہ نہ لگایا جائے تو یہ خالی شوشہ کے بارے میں معلوم نہیں ہو سکے گا کہ یہ کس حرف کا ہے، 'ب' کی فیملی میں سے کسی کا ہے یا کسی اور حرف کا۔ اس لیے پہچان کے لیے نقطہ لگا دینے سے کسی قسم کی غلطی منہی نہیں رہتی۔ لیکن جب یہ لفظ کے آخر میں استعمال ہوتا ہے تو اسے مکمل شکل میں بغیر نقطے کے لکھا جاتا ہے۔

4 وکی تدریس:

دوستو! آئیے اب ہم اگلا حرف 'و' لکھنا اور پڑھنا سیکھتے ہیں۔ حروف تہجی میں 'و' کی آواز مخصوص ہے اس لیے کہ یہ حرف علت ہے۔ وہ حروف جو حرکت پیدا کرتے ہیں ایسے حروف کو عربی زبان میں حروف علت کہا جاتا ہے۔ (الف)، و (واؤ) اور یے (ی) حروف علت ہیں۔ اردو میں واؤ کی تین قسمیں موجود ہیں۔ ایک پوری اور بھری ہوئی آواز والا واؤ، جسے واؤ معروف کہتے ہیں۔ جو پوری آواز کے ساتھ کھینچ ادا کی جاتی ہے۔ دوسری ہلکی کھلی ہوئی آواز، جسے واؤ مجہول کہتے ہیں جو ہلکی کھینچ کر ادا کی جاتی ہے۔ تیسری واؤ لکھی تو جاتی ہے لیکن اس کی آواز ساکت رہتی ہے۔ جسے واؤ معدولہ (Silent) کہتے ہیں۔ آئیے اس کی مختلف صورتوں کو دیکھیں:

واؤ کی صرف دو صورتیں ہوتی ہیں کیوں کہ واؤ اپنے بعد آنے والے کسی حرف سے ملا کر نہیں لکھا جاتا۔ پہلی صورت: و جب واؤ سے کوئی لفظ شروع ہوتا ہے یا کسی ایسے حرف کے بعد آتا ہے جو اپنے ساتھ کی دوسرے حرف کو نہیں جوڑتا

دوسری صورت: **و** جب واؤ کسی لفظ کے درمیان یا آخر میں آئے اور اپنے سے پہلے والے حرف کے ساتھ ملا کر لکھا جائے۔

آپ نے دیکھا کہ واؤ کی صرف دو شکلیں ہوتی ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ 'واؤ' کے بعد لکھا جانے والا کوئی بھی حرف اس سے نہیں ملتا۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

م + و + ج = موج م + و + ر = مور و + ر + د = ورد

ا + و + ر = اور د + و + ر = دور و + ر + ق = ورق

س + ر + و + ر = سرور م + ج + ب + و + ر = مجبور

آپ نے دیکھا کہ ان الفاظ میں 'واؤ' جب کسی حرف کے ساتھ مل کر لکھا جاتا ہے تو اس کی شکل مختلف ہے اور جب کسی حرف سے نہیں ملتا ہے تو اپنی مکمل شکل میں ہی لکھا جاتا ہے۔

جیسا کہ ذکر کیا گیا کہ 'واؤ' کی ایک صورت یہ بھی ہے کہ یہ لکھا تو جاتا ہے لیکن پڑھا نہیں جاتا۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

خ + و + ا + ب = خواب خ + و + د = خود

خ + و + ش = خوش

آپ نے دیکھا کہ واؤ اپنی تینوں صورتوں میں پوری شکل میں رہتا ہے۔ ہاں یہ درست ہے کہ آخری صورت میں اس کی آواز ادا نہیں کی جاتی۔

5 ہ کی تدریس:

حروف تہجی کا اگلا حرف 'ہ' ہے۔ اس کی شکل گول ہوتی ہے۔ آپ جیم (ج) کی فیملی میں 'ح' (ہے) کی آواز سے واقف ہیں۔ یہ ہم آواز حروف ہیں۔ اس 'ح' کو ہائے حطی کہتے ہیں اور اس 'ہ' کو ہائے ہوز کہتے ہیں۔ ہائے ہوز یعنی 'ہ' کی بھی چھوٹی شکل ہوتی ہے۔ اور یہ ہر حرف سے ملان کرتا ہے اس کی چھوٹی شکل بھی **ہ** اور **ہ** کی

طرح ایک شوشہ (Hook) کی ہوتی ہے جس کے نیچے سکتہ Coma ، کی شکل کا لٹکن لگا ہوتا ہے۔ مثال کے طور پر دیکھیں۔

ہ (H/ھ)

اس کی چھوٹی شکل حاصل کرنے کے لیے اس کا ایک حصہ کاٹ لیتے ہیں۔ اس طرح:

ہم

اب اس کی مختلف صورتوں کے بارے میں جانتے ہیں:-

پہلی صورت:- ہ (جب 'ہ' سے لفظ کی ابتدا ہو تو اس کی صورت یہ ہوتی ہے)

دوسری صورت:- ہم (جب 'ہ' کسی لفظ کے درمیان میں آتا ہے تو اس طرح لکھا جاتا ہے)

تیسری صورت:- ہم (جب کسی لفظ کے آخر میں آتا ہے تو اس کی شکل یہ ہوتی ہے)

یاد رہے کہ وہ حروف جو اپنے سے بعد آنے والے حرف کو اپنے ساتھ نہیں جوڑتے، کے بعد اگر 'ہ' آتا ہے تو اپنی مکمل صورت میں ہی لکھا جاتا ہے۔

اب تینوں صورتوں کی مثال گرافکس میں دیکھیں:

ہم = ہ + م + ہ

کہنا = ک + ہ + ن + ا = کہنا

کہ = ک + ہ = کہ

آہ = آ + ہ = آہ

آپ نے دیکھا کہ حرف 'ہ' کیسے لکھا جاتا ہے اور لفظوں میں اس کا استعمال کیسے کیا جاتا ہے۔

6 ہ کی تدریس

حروف تہجی کا اگلا حرف دو چشمی 'ھ' ہے۔ یہ ہندی الاصل آواز ہے۔ اسے ہکاری آواز بھی کہتے ہیں۔ اس سے بننے والے حروف اور الفاظ کے بارے میں آپ اگلے ماڈیول میں سیکھیں گے۔

7 ء کی تدریس

حروف تہجی کا اگلا حرف ہمزه 'ء' ہے۔ ہمزه کو حرف بے صوت یعنی بغیر آواز والا حرف بھی کہتے ہیں۔ عربی زبان میں الف کو حرف بے صوت کہا جاتا ہے اور ہمزه کی آواز کو الف کی آواز مانا جاتا ہے۔ اردو میں اس کے برعکس ہمزه کو حرف بے صوت کہتے ہیں اور اس کی آواز کو الف کی آواز مانتے ہیں۔ ہمزه کا استعمال تین طریقے سے ہوتا ہے۔ ایک حرف کے طور پر، دوسرا اضافت کے طور پر اور تیسرا حروف علت کی آواز کو بڑھانے کے لیے۔ یہاں ہم تینوں کے بارے میں باتیں کریں گے۔ پہلے یہ دیکھ لیں کہ ہمزه کی شکل کیسی ہوتی ہے۔

”ء“

آپ نے دیکھا کہ 'ع' کی چھوٹی شکل کی پہلی صورت بھی ایسی ہی ہے لیکن فرق یہ ہے کہ ہمزه اس سے قدرے چھوٹا ہوتا ہے۔ اس کی کوئی چھوٹی شکل (Small Form) نہیں ہوتی۔ یہ جیسا ہے ویسا ہی حرف کے طور پر استعمال ہوتا ہے اور اسی طرح اضافت یا حرف علت کی آواز کو بڑھانے کے طور پر استعمال میں آتا ہے۔ یہ ایک الگ آواز ہے جو حرف کے طور پر آتا ہے۔ چند مثال دیکھئے:

حرف کے طور پر:

س = ل + ء + ل = سا ل

ق = م + ء + م = قا م

ص = ہ + ء + م + ہ = صا م ہ

ہم نے دیکھا کہ ان الفاظ میں 'ء' حرف کے طور پر اپنی پوری آواز کے ساتھ استعمال ہوا ہے۔ دوسری صورت میں اسے اضافت کے طور پر استعمال کیا جاتا ہے۔

اس تعلق سے اگلے ماڈیول میں تفصیلی طور پر بتایا جائے گا۔ یہاں چند مثالیں دیکھیں:

ہمزه کا استعمال حروف علت کی آواز بڑھانے کے طور پر بھی کیا جاتا ہے۔

ہمزہ جب حروف علت کے اوپر لگایا جاتا ہے تو ان کی آواز کچھ بڑھ جاتی ہے یعنی یہ آواز کھینچ کر پڑھی جاتی ہے۔ اس لیے یہ Duration of Sound کو بڑھا دیتی ہے۔ مثال دیکھیں:-

آ+ؤ= آؤ / ج+ا+ؤ= جاؤ

اس طرح ہمزہ مختلف صورتوں میں استعمال کیا جاتا ہے۔

8 یے کی تدریس

حروف تہجی کے آخری دو حروف 'ی' (یے) یا 'ی' (یے) معروف اور 'ے' (یے) یا 'ی' (یے) مجہول ہیں۔ یائے معروف (ی) اور یائے مجہول (ے) کی آواز میں فرق ہے۔ اس کی بناوٹ بھی ایک دوسرے سے الگ ہے لیکن اس کی چھوٹی شکل ایک جیسی ہوتی ہے۔ اور یہ اپنی آواز اور تلفظ سے پہچانی جاتی ہے۔ جب یہ حروف کسی لفظ کے شروع یا درمیان میں لکھے جاتے ہیں تو ان دونوں حروف کے نیچے دو نقطے لگائے جاتے ہیں۔ اور اپنی مکمل صورت میں نہیں لکھا جاتا۔ ہاں، جب ان کی چھوٹی شکل لکھی جاتی ہے تو ایک شوشہ (Hook) بنا کر اس کے نیچے دو نقطے لگادیے جاتے ہیں۔ لیکن جب کسی لفظ کے آخر میں لکھا جاتا ہے تو اپنی مکمل صورت میں ہی لکھا جاتا ہے۔ آئیے پہلے اس کے لکھنے کا طریقہ سیکھیں:

یے

(Y/ي)

(Y/ی)

اب اس کی چھوٹی شکل بھی دیکھ لیں:-

یے

ان دونوں حروف کا ملان دوسرے حروف سے ہوتا ہے۔

دوسرے حروف کی طرح اس کی بھی تین صورتیں ہوتی ہیں:

پہلی صورت:- یے (جب کسی لفظ کی ابتدا اس سے ہو تو اس کی شکل 'یے' ہوتی ہے۔)

دوسری صورت:- یے (جب 'ی' یا 'ے' درمیان میں آئے تو اس شکل میں لکھا جاتا ہے۔)

تیسری صورت۔ ی/ے (جب کسی لفظ کے آخر میں آئے تو اس کی شکل ایسی ہوتی ہے۔)

اب ان تینوں صورتوں کی مثالیں دیکھیں:

پہلی صورت میں لکھے جانے پر اس کی شکل 'یہ' ہوتی ہے۔ چند الفاظ دیکھیں:

یہ + ا + د = یاد یہ + ق + ی + ن = یقین

یہ + ع + ن + ی = یعنی یہ + ا + ر = یار

آپ نے دیکھا کہ جب 'یہ' کسی لفظ کے شروع میں لکھا جاتا ہے تو اس کی شکل کیسی ہوتی ہے اور ان الفاظ کو کیسے ادا کیا جاتا ہے۔ اسی طرح دوسری صورت میں جب 'یہ' کسی لفظ کے درمیان میں استعمال ہوتا ہے تو اس کی شکل 'یہ' ہوتی ہے۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

چ + ی + ز = چیز ک + ی + ن + ہ = کینہ ا + ے + ک = ایک

گ + ے + ی + ن = گئیں ز + م + ی + ن = زمین د + ے + ر = دیر

غ + ر + ی + ب = غریب د + ی + ن = دین د + ے + ش = دیش

ہم نے دیکھا کہ جب 'ی/ے' لفظ کے درمیان میں لکھا جاتا ہے تو اس کی شکل کیسی ہوتی ہے۔ اس کے برخلاف تیسری صورت میں اس کی شکل مکمل ہوتی ہے۔ ہاں، 'ی' کی شکل میں ذرا تبدیلی ضرور ہوتی ہے۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

ج + ا + ت + ی = جاتی ن + ے + ک + ی = نیکی ہ + م + ا + ر + ے = ہمارے

گ + ن + ی = گنی ر + و + ٹ + ی = روٹی س + گ + ے = سگے

د + ا + د + ی = دادی ض + ر + و + ر + ی = ضروری س + ا + ر + ے = سارے

م + ک + ز + ی = مکڑی گ + و + د + ی = گودی ر + ے + گ = ریگ

آپ نے دیکھا کہ ی/ے جب لفظ کے آخر میں استعمال کیا جاتا ہے تو وہ اپنے پہلے آنے والے حرف سے نہیں ملتا تو مکمل شکل میں ہی لکھا جاتا ہے۔

9 خلاصہ:

دوستو! آپ نے حروف تہجی کے حروف ن، و، ہ، ھ، ء، ی اور ے کی شکلوں، ان کی آوازوں اور جوڑ کر لکھنے کے طریقوں کے بارے میں معلوم کیا۔ آپ نے یہ بھی سیکھا کہ ان حروف کی تینوں صورتیں کیا ہوں گی۔ یعنی جب یہ کسی لفظ کے شروع میں آئے تو اس کی شکل کیا ہوگی، درمیان میں کیا ہوگی اور جب لفظ کے آخر میں آئے تو اس کی شکل کیسی ہوگی۔ امید ہے آپ مشق کے ذریعے اس میں مزید پختگی لائیں گے۔ خیال رہے کہ ہر حرف کی آواز الگ ہوتی ہے۔ اگلے ماڈیول میں آپ سے ہکاری آوازیں اور ان کو ظاہر کرنے والے مرکب حروف کے بارے میں گفتگو کی جائے گی۔

Disclaimer

آن لائن کورس کے درسی مواد کی ترتیب و تدوین کے لیے این سی ای آر ٹی کی درسی و معاون درسی کتابوں اردو زبان و ادب کی تاریخ، اردو قواعد و انشاء، اردو کی ادبی اصناف، رہنما کتاب، اردو تدریسیات، اردو زبان کی تدریس وغیرہ سے استفادہ کیا گیا ہے۔